

Rahibə ŞİXƏLİYEVƏ,
Azərbaycan Dövlət Tibb
Universitetinin fəlsəfə
kafedrasının baş müəllimi

Aşıq Alı yaradıcılığında fəlsəfi ideyalar

Ayır-ayır əsərlərdə xalqımızın hikmətli söz çələngini bağlayan müdriklər istər yazılı, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatımızda çox olmuşdur. Onları sadələməyə ehtiyac da yoxdur. Sözdən inci düzən söz sənətkarlığımız kifayət qədər dövrü mətbuatda yazmış, yazıt və hələ bundan sonra da şübhəsiz ki, yazacaqlar.

Lakin bir həqiqət də vardır ki, hələ də elimizin, obamızın bir çox müdrikləri kifayət qədər aranıb-axtarılmayıb. Onlar ləyaqətli, qədərbilən xalqımıza lazımcına tanıtılmayıb.

Xüsusilə, zəngin aşıq ədəbiyyatımızın klassikləri, onların poetik yaradıcılığı, bir qədər sət də səslənsə, hələ kifayət qədər toplanmayıb, izahlı akademik nəşri çap etdirilməyib, müasirlərimizin tələblərinə cavab verəcək səviyyədə təhlil olunmayıb. Nəşr olunanlarda isə çoxlu qüsurlar vardır.

Etiraf etməliyik ki, el arasında aşıqların dilində «Təcnis Alı», «Şıx Alı», «Loğman Alı», «Dədə Alı» kimi zərb-məsələ çevrilən bu bənzərsiz sənətkarların poetik irsindən biz çox az nümunələr toplamışdıq. Məlum olanlarla da indikiləri tutuşdurduqda çoxlu təhriflərə yol verildiyi aşkar olur. Demək, yalnız sözlə yox, əməli işlə ürəkdən yanmaq lazımdır. Onun şərləri atalar sözü qədər mənalı və məramlıdır. Aşığın poetik fikri estetik cəhətdən sərrastdır. Aşıq Alı 1800-1801-ci illərdə Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində yoxsul ailədə anadan olmuşdur.

Aşıq Alı Qızılvəngin bəyi Niftalının qızı Bəsti ilə xoşbəxt olmuşdur. Hər ikisi yüzdən artıq ömür sürmüşdür. (Aşıq Alının 1911-ci ildə, Bəstinin isə 1906-cı ildə öldüyünü Göyçə qocaları xatırlayırlar). Təxminən 110-111 il ömür sürən bu pirani sənətkar Dədə Qorquda, Qurbaniyə, Abbas Tufarqanlıya, Xəstə Qasıma, dastan qəhrəmanlarımız Kərəmə, Qəribə layiq xələfdir. Onu görən Göyçə qocaları xatırlayırlar ki, Alı ucaboşlu, enlikürəkli, səslı-nəfəsli, ləmsi şirin aşıq olub. Məclisdə bədahətən söz deməyi çox sevmiş. Göyçədə onun bir işi irəlincədən dediyini və o işinin ona böyan olduğunu xatırladan çoxlu rəvayətlər indi də dilde-ağızda doluşmaqdadır. Aşıq Alının işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri göstərir ki, o, klassik Şərç ədəbiyyatının əfsanələrini, əsatirlərini, yunan fəlsəfəsini mükəmməl bilirmiş. Bu cəhətdən aşıq şairin dəyişmələri, qıfıləndləri daha maraqlıdır. Aşıq Alının Rumlu Aşıq Yığıvalı bağladığı qıfılənddə deyilir:

*Təriqətdən kəmilənsə ay aşıq,
Nə ilə şəriyati eylərsən aşkar.*

*Bey altında o nəqtoni böyan et,
Mənasından eylə mani xəbərdir!*

*Yeddi dani, səkkiz cənnət yağın var,
Yerdədi, göylədi, hürədi aşkar?
Əşlə iki quş var, yerdən dön dənər,
Rəhdən pınhan olar, gah olur aşkar?*

*Mərifətdən तरीqətə gəlmişəm,
Təriqətdə yol arkanı bilmişəm.
Mən Alıyam, üzüm mətal qalmışam,
Çərsi dövərədə nəçə elm var?*

Qıfılənddəki fikir çalarlığı, müəmmaların poetik məqamı sərrastdır. Buradan aydınca görünür ki, Aşıq Alı hələ gəncliyində Noraxəndə mollaxanada oxuyarkən mükəmməl dini təhsil almışdır. Yaxud dədə aşığın istəməllü Əsmər xanımı bağlayarkən, dediyi qıfıləndlərin ideya məzmununa diqqət yetirək:

*Yerdə, göydə inni-cinni yox ikən,
Haqq əmr eylədi, yer nədən oldu?
Pərədeyi nıcaıdan bir dəsti gəldi,
O dəstin içində sırr nədən oldu?*

*Haqq əmir eylədi, göhər torlədi,
Qətrəsin bir dəryə ümman eylədi.
Kindən sada gəldi, kimə söylədi?
Yandırdı, şulporın, nə nədən oldu?*

*Aşıq Alı, duva istər pirindən,
Baş açmadın ərənlərin sırrından.
Bir dürr xəlx eylədi üz qüdrətdən,
O dürrin içində sırr nədən oldu?*

Bu kimi müəmmalı ifadələri poetik məqamda çəşidləmək, sözsüz, Aşıq Alının təkəclə islam dini tarixini və onun mahiyyətini bildiyini təsdiqə yetirmir. O, həm də başqa dinlərin tarixinə də mükəmməl bələddir. Rumca Cəfər paşanın oğlunun toyunda Aşıq Alının Aşıq Yığıvalla deyişərkən dediyi hərbə-zorbadan iki bənd divanına diqqət yetirək:

*Yey arıfsən bir salam ver, soruşum, halın görüm?
Hoşlaqı haqq aşığsan, söylə, kamalın görüm.
İncil, Zəbul, Törət, Quran, göstər, kitabın görüm.
Dostum əğər bədpərəstənsən bəri sən imanı gəl.*

*Aşiq Alıyam, soruşuram haqqınan tarixiği,
Dilimdə zikr eyləyom, həm dini, şəriyyəti,
İsrayan İncilin sev, Musayısın Törəti.
Əgər Məhəmməd Həmmətisən, bəri imana gəl.*

Aşiq Alı öz dövrünün hərtərəfli biliyinə mükəmməl bələd olmasaydı, türk saz-aşiq ədəbiyyatında xüsusi istedad sahibi kimi hörmətlə yad edilən Aşiq Yığval təki saz-söz sərəfını bağlaya bilməzdi. Aşiq Alı rəqibinə saz-söz meydanında sərrast qütbləndilər dediyi kimi, rəqibinin də deyişmə ərafəsində ünvanına deyilən müəmmalın səmtli-sualtı açır. Aşiq Yığval ilə deyişməsindən bir pərəyə diqqət yetirək:

Aşiq Yığval:

*Səndən xəbər alım, ay cavan Alı,
O nədir 30-da cavan, 15-də uludur?
O nədir ki, dili ayri, sözü bətdir?
Hansı derya hər deryadan doludur?*

Aşiq Alı:

*Al cavabın deyim, ay Aşiq Yığval,
O aydı 30-da cavan, 15-də uludur.
O qələmi, dili ayri, sözü bətdir.
Elm deryası hər deryadan doludur.*

Yaxud da, istəməli Əsmər xanımın Aşiq Alı ilə yeddü gün, yeddü gecə deyişmələrində dədə aşiqin bağlamaları verdiyi cavaba diqqət yetirək:

Əsmər xanım:

*Məndən bənim olsun, ay Aşiq Alı,
O nədir ki, onda dürlü hal olur?
Nə cahana, cahən ona dolandır?
Nə üstə düzlülüb dalbadal olur?*

Aşiq Alı:

*Al cavabın dedim, ay Əsmər xanım,
O ildir ki, onda dürlü hal olur.
O gün hesabıdır, nəmin üstədir,
Həftələr düzlülüb dalbadal olur.*

Aşiq Alının astronomik təqvimlə Əsmər xanımın verdiyi tutarlı cavablar bir daha göstərir ki, sənətkarların həfmi, dünyagörüşü, söz ehtiyatı olduqca zəngin olmuşdur.

Aşiq Alı zamanəsinin uzaqgörən oğlu olduğundan, yaradıcılığında istismar dünyası ilə, yaşadığı dövrə bəşirənmişdir. Bir əsrlik ömrünün qanlı-qadalı salnaməsini Aşiq Alı poetik xasiyyətnamələrində şahidlik məqamına çəkmişdir. O, «Oldu» rədifli qoşmabəyani halında deyir:

*Fələk mənə cəvri eylədi dünyada,
Yaxşı günüm, yaman gündən az oldu.
Bəydən nəmər aldım, ağadan anam,
Müxtəsəri, qazandığım bez oldu.*

Fələyin cəvri-cəfəsi, yaxşı günün yaman gündən az olması, bəydən, ağadan aldığı önəm bez olması poetik təsdiqdə təsadüfi deyilməmişdir. Çünki el-obada sözü tutulan bu müdrik sənətkar söz incilərini dövrünün «sözü ötənlərinin» şəninə ucuz xərcləməmiş, onlarla ülfət bağlamamışdır.

*Mən xəbi qəflətdə yatıb qalmadım,
Nəkos adamlarla ülfət qılmadım.
Mülkə, varə zərrə tamah salmadım,
Çox gördüm zərzi bə gün təzə oldu.*

Aşiq Alı buradakı fəlsəfi və məntiqi duyumunda amallı-ideallı sənətkar kimi çıxış edir, poetik yaradıcılığında hər bir mürasımı səmtli-sualtı çəşidləyərək həyatın üzünə cəsarətlə baxır.

*Elmi dəyazlar,
Kamaldan azlar,
Hədyən avazlar
Yamandır, yaman.*

*Nizamsız cahən,
Ədəbsiz dahan,
Ədalətsiz xan
Yamandır, yaman.*

Şair-aşiq bu təsvirində səxavətsiz varlığını, ilqarsız, idbarsız, arsız gözəlləri, kölgəsiz nəmərdləri, ləfisi acıları, küpəgiren ifritə qadınları, dövrün etibarsızlığını, din xadimlərinin inamsızlığını, əqidəsində dönükləri sarkəik dillə tənqid atəşinə tutur. Ümumiyyətlə, Aşiq Alının ləyaqətli yaradıcılığında fəlsəfi məqam, qranit məntiq poetik cəhətdən süst deyil, sözlərin çalarlığı dinamik-dramatiki, sambalı və siqlətlidir. Aşiq Alı yaradıcılığında dövrünün gərdsini yüz ölçüb, bir biçən sənətkardır. Elə buna görədir ki, üzünü insan hüquqlarını tapdalayanlara tutub deyir:

*Necə oldu var üçün qan təkənlər,
Əziz canın al qumasa bükənlər,
Unutmasın şərmi-xətə ökənlər,
Biçən biçib, biçməyənlər biçəcə.*

Kimlərdi bu «şərmi-xətə ökənlər»? Gəlin onlara şair-aşiqin öz poetik xasiyyətnamələrinə diqqət yetirək:

*Alı, sözüün əzəl başdan yazılar,
Şeytandır, iblisdir molla-qazılar,
Bir gözəl gürsələ yolun azarlar,
İmamın yolunda qurbanam deyir.*

Aşiq Alının poetik duyumunda bu iblislər, şeytanlar cildən-cildə gürən zümrələrdir.

Məsələn:

*...Sancılar yalan yerə and içir,
Ortada oynayan dillərinə bax.*

Yaxud da:

*Dövlətlər özralisiz can alır,
Pulun sələminə ot-saman alır.
Əvəlcə beş verir, sonra on alır,
Qiyamət günündə hallarına bax.*

Aşiq Alı göstərir ki, boyaqçılar hiyləgərlik edir, bənnalar, nəccarlar fırıldaq işlədir, baqqallar bir arşından yarım çəkər süyüşdürür, qalayçılar, dəmirçilər xalqın evini yıxır, dəyirmançılar on yol şahad alır. Bəs bu şəraitə yaradan kimdir? Şübhəsiz, dövrünün «sözü ötənləri» qoyduğu «qayda-qanunlardır». O qayda-qanunlar, adətlər ki, onlarla Aşiq Alı heç vaxt bəşirənmişdir. Axı şair özü yalan deməz, yaman deyər. Necə ki:

*Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Yağın bu dünyanı pul dolandırır.
Kəsilib məhəbbət, qalmıyb hörmət.
Dövlətli dalmca mal dolandırır.
O dünyanın şərbatından içməyən,
Körpü sahib üstən karvan keçməyən,
Evdə arvadına sözü keçməyən,
Kənddə koxa olub el dolandırır.*

Bəli, bax budur Alı təsdiqinin poetik tutarı-möhürü. Belə möhrü aşiq öz məqamında elə ustalıqla işləmişdir ki, onu atalar sözü, zərb-məsəllər kimi bizdən sonra gələnlər qədər bilən nəsillər də nəsihət, vəsiyyə, ədəbi

omənət kimi yaşadacaqlar.

*Bu dünyada mərdüməzə çox olub,
Mərd tyidin gözü-könlü tox olub.
Qonşu yax istəyən, özü yax olub,
Onunçün elitəri var istər könlü.*

İnsafla desək, kim dədə aşiqin bu müdrik elat kəlləmlərini qulağında sırğa etməz? Burada Aşiq Alının estetik ideali amala çevrilməyə və alqışa layiqdir.

Aşiq Alı duyumunda bəşəri məhəbbətin tərənnümü, tənənəsi, səfəli yaylaqların, buz bulaqların, əlçatmaz, ünyetməz səfəli dağların axar-baxarlığı poetik məqamda həlimdir, həzindir. Onun şer nümunələrindəki lirik «mən» oxucu, dinləyici ilə mübah məqamında tərəf-müqabilirdir.

Bizim bu məqələdə təhlilə cəlb etdiyimiz şerlər hələlik xam material kimi müdrik el ağısaqqallarından, ağıbırcaqlarından, xeyirxah aşiqlərin yaddaşlarından topladığımız poetik nümunələrə söykənir. Sözsüz Aşiq Alının külliyyatını hazırlayarkən bu şerlər «Aşiq Alı» qovluğuna toplananlarla bir daha tutuşdurulacaq, səf-cürük ediləcək, aşiqin üslubu orijinala daha yaxın olan söz inciləri ilə əvəz ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Aşiq yaradıcılığı. B. 1960.
2. Eldarov Ə. Aşiq sənəti haqqında tarixi очерk. B. 1962.
3. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B. "Maarif" nəşriyyatı, 1985.
4. İbrahimov M. Aşiq poeziyasında realizm. B. EA-nın nəşriyyatı, 1966.
5. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. B. "Gənclik", 1975.

6. ASE, B. 1976, s. 512.
7. Aşiq Alı. Şerlər. B. 1975.
8. Azərbaycan məhəbbət dastanları. B. "Elm", 1979.
9. Azərbaycan aşiqləri (toptayanı H.Əlizadə) B. "Azərneşr", 1930.
10. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I-V cildlər. B. "Elm", 1965-1972.

ADMU-nun tətbiqi kulturologiya kafedrası tərəfindən təqdim edilib - 23.01.2007
Rəyçi: kulturologiya elmlər namizədi İ.Hüseynov.

Philosophical thoughts in Ashug Ali's creative activity

Summary

One of the notable representative of the Ashug art Ashug Ali's life and creature activity have been looked into and his main works have been put in the centre of attention in this article.

Философские идеи в творчестве ашуга Алы Резюме

В данной статье анализируется творчество ашуга Алы, исследуются философские мысли, изложенные в его произведениях, а также характеризуются мысли деятелей науки и культуры о поэзии ашуга.